

komoly töprengés. A léleknek, bár nem erőlködhetik egyfolytában, a nyugodt és boldog pillanatokban is állandóan és megszokottság nélkül nyitva kell állnia az esetleg véletlenül szerűen kinalkozó észrevételek számára. A felélénkülésnek s a szórakozásnak hajlékonyan és mozgékonyan kell tartania a lélek erőt, s ezáltal leszünk képesek mindig más oldalról látni a tárgyat, s látókörünket a mikroszkopikus megfigyeléstől egészen az általános szemléletig tágítani, hogy ily módon magunkévá tehesünk minden elképzelhető szempontot, melyek kölcsönösen verifikálják egymás látszódját. Ez volt tehát az oka, semmi más, kedves Barátom, hogy nem válaszoltam számonra oly kedves leveleire; úgy véltem ugyanis, hogy üres írásra nem tart igényt.

Ami az Ön ízléssel megírt és alapos gondolkodás árán létrejött művecskéjét illeti – sok tekintetben fölülmúlta várakozásomat. Azonban, a már felsorolt okokból, nem bocsátkozhatom részletekbe. Ám, Barátom, a tudományok jelenlegi állapotában az effajta vállalkozások oly módon hatnak a művelt közönségre, hogy ha szorongani kezdek, hogy legfontosabbnak tetsző munkáim nagyrészt kész tervezetét gyengélkedésem miatt nem tudom kidolgozni, olyankor gyakran az vigasztal, hogy megjelenvén éppúgy kárba veszenék minden közhasznos számára, mintha örökre ismeretlenek maradnának. Mert tekintélyesebb és ékebben szóló író kell ahhoz, hogy felrázza az olvasókat, s azok elgondolkozzanak írásán.

Találkozom műve recenziójával a boroszlói és – röviddel ezelőtt – a göttingai újságban. Ha a közönség így ítéli meg egy írás szellemét és szándékát, akkor kárba vészett minden fáradság. Még a pirongatás is kedvezőbb a szerzőnek, ha a recenzens fáradt annyit, hogy megértse a munka lényegét, mint a futólagos megítéléssel párosuló dicséret. A göttingai recenzens elidőzik a doktrína néhány önmagá-

ban esetleges alkalmazásánál, melyek vonatkozásában különben azóta egyet-mást megváltoztattam, oly módon, hogy a főcél csak nyert rajta. Lambert vagy Mendelssohn egyetlen levele alkalmasabb arra, hogy a szerzőt tanai felülvizsgálására készítse, mint tíz ilyen könnyű tollal odavetett vélemény. A derék Schultz lelkész, akit mifelénk a legjobb filozófiai elmének tartok, felismerte a doktrína fő célját; szeretném, ha foglalkoznék az Ön művecskéjével is.

Értékelésben kétszer félreérti a doktrínát. Az egyik: hogy a tét ahelyett, hogy az érzéki jelenség tiszta formája lenne, talán igazán intellektuális szemlélet, tehát valami objektív lehet. A világos felelet erre az, hogy a teret éppen azért nem tartom objektívnek, tehát intellektuálisnak sem, mert ha képzetét teljesen földaraboljuk, akkor ennek alapjául sem a dolgok képzetére (s dolgok csupán térben lehetségesek), sem valaminő tényleges kapcsolatra (ami dolgok nélkül amúgy sem lehetséges), tehát sem hatásokra, sem viszonyokra nem gondolunk, következtésképpen semmilyen képzetünk sincs egy olyan valóságos valamiről, amely a dolgokban inherens volna. Ezért nem objektív tehát a tét. A második félreértés olyan ellenvetésre készíteti Schultzot, mely némileg elgondolkodtatott, mert úgy tetszik, ez a doktrínával szemben tehető leglényegesebb kifogás, s mindenki számára fölöttébb természetesen mutatkozik – ezt az ellenvetést Lambert úr tette. Így hangzik: a változások valóságosak (a belső érzék tanúbizonyossága szerint), csakis az időt előfeltevélekre lehetségesek; következtésképpen az idő valóságos és a magukban való dolgok határozományaihoz tartozik. Miért (kérdézetem magamtól) nem következtetünk ezzel az argumentummal paralel módon így: a testek valóságosak (a külső érzék tanúsága szerint), testek viszont csak a teret feltevélekre lehetségesek, a tér tehát valami objektív és reális, mely a dolgokban magukban inher-